

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Linguistica 12 (2017)

ISSN 2083-1765

DOI 10.24917/20831765.12.15

Józefa Kobylińska

Uniwersytet Pedagogiczny, Kraków

Zapomniane nomina acti na *-ek* (XVI–XVIII w.)

Słowa kluczowe: słowotwórstwo, nomina acti, historia języka, *Księgi gromadzkie wsi Kasina Wielka*

Key words: word formation, nomina acti, the history of language, *Księgi gromadzkie wsi Kasina Wielka*

Materiał do niniejszego artykułu został wyekscerpowany z *Ksiąg gromadzkich wsi Kasina Wielka 1513–1804*¹ (dalej: KGKW). Zabytek ten reprezentuje historyczny dialekt południowomałopolski. Można go zaliczyć także do języka prawniczego, a niektóre zapiski do języka prawnego (np. postanowienia właściciela wsi). Język tych tekstów jest niezwykle interesujący, zachowały one bowiem wiele ciekawych zjawisk z zakresu systemu ówczesnej odmiany dialektalnej tego terenu. Niektóre z nich przedstawiłam w pracy z r. 2013 (Kobylińska 2013).

Tu natomiast pragnę omówić pewien charakterystyczny dla tamtego okresu typ słowotwórczy, utrwalony na kartach KGKW. Jest to typ słowotwórczy odczasownikowy z formantem *-ek*, a obejmował on rzeczowniki, które Witold Doroszewski nazwał *nomina acti* (Doroszewski 1928). Doroszewski opiera się w tej pracy na materiale językowym staropolszczyzny (XIV i XV w.), a także okresu średniopolskiego (XVI–XVIII w.). Autor stwierdza, iż rzeczownikowe nazwy czynności to zarówno *nomina actionis*, tworzone regularnie, jak i *nomina acti*, tworzone nieregularnie. Te drugie zdefiniował jako „nazwy czynności dokonanych, w szeregu wypadków przenosić się mogące na przedmioty, na które kierowała się lub na których dokonała się czynność znaczonej pnem czasownika” (Doroszewski 1928: 33). Autor twierdzi, że znaczenie tych wyrazów (*nomina acti*) jest często płynne, a nawet różnorakie. Cytuje także przykłady tych rzeczowników, występujące w BZ, Pfl i in. Zauważa również, że duża ich część zanikła, nie występuje w języku współczesnym (Doroszewski 1928: 38).

---

¹ Księgi te zostały opracowane i wydane przez Bolesława Ulanowskiego [w:] *Księgi sądowe wiejskie*, cz. 1, opr., [w:] *Starodawne prawa polskiego pomniki*, t. XI, Kraków 1921, s. 275–427.

Odnosząc się do tych stwierdzeń Doroszewskiego, sprawdźmy, co na ten temat piszą inni autorzy prac z zakresu słowotwórstwa rzeczowników.

Jan Łoś w *Gramatyce polskiej* w rozdziale *Sufiks -ek, -ék, -ka* (Łoś 1925: 73–74²) omawia dość szczegółowo funkcję tego przyrostka. Wyróżnia utworzoną od czasowników grupę rzeczowników z sufiksem -ek, jak *uczyniek, kochanek* itp. (Łoś 1925: 76). Nie łączy ich jednak w żadną grupę (kategorię) semantyczną. Nie używa też terminu *nomina acti*.

Zenon Klemensiewicz w *Gramatyce historycznej języka polskiego* w opracowanym przez siebie rozdziale *Słowotwórstwo*, omawiając nazwy czynności lub stanu i nazwy wytworu, stwierdza, iż w grupie tych rzeczowników były także nazwy wytworu [...], rezultatu (Klemensiewicz, Lehr Spławiński, Urbańczyk 1955: 212), czyli „rzeczowniki odczasownikowe (często od imiesłowu biernego utworzone), które nazywają wytwór, wynik, rezultat, zindywidualizowany przejaw dokonanej czynności. Te tak zwane *nomina acti*, tj. nazwy tego, co zostało uczynione, pozostają w ścisłym związku z tzw. *nomina actionis* (tj. nazwami czynności), a nieraz ten sam wyraz może być użyty w obu znaczeniach [...]. Ta różnica znaczeniowa, nieraz bardzo delikatna i trudno uchwytna zarysowuje się dopiero na tle szczegółowej analizy kontekstu” (Klemensiewicz, Lehr-Spławiński, Urbańczyk 1955: 212). Autor wspomina też o mających tę samą funkcję odczasownikowych derywatach paradygmatycznych z formantem -Ø (Klemensiewicz, Lehr-Spławiński, Urbańczyk 1955: 210).

Krystyna Kleszczowa w pracy *Słowotwórstwo doby staropolskiej* omawia m.in. derywaty odczasownikowe – nazwy czynności i stanów, a także odczasownikowe nazwy środków czynności (Kleszczowa 1996: 129). Autorka nie używa terminu *nomina acti*. Natomiast w pracy *Staropolskie kategorie słowotwórcze i ich perspektywiczna ewolucja* (Kleszczowa 1998) ta sama autorka daje nową interpretację procesu przechodzenia owych staropolskich *nomina acti* (także nie używając tego terminu) do innych kategorii semantycznych, jak *nomina instrumenti* i *nomina resultat*, zauważając przy tym: „Opisywane zjawisko można oddać za pomocą dwóch terminów – «regularna wieloznaczność» bądź «derywacja semantyczna». Drugi wydaje się lepszy [...], gdyż ukazuje ścisły związek polisemii leksykalnej z zagadnieniami słowotwórstwa – termin «derywacja semantyczna» wyznacza jednokierunkowość motywacji podyktowanej stopniem złożoności semantycznej” (Kleszczowa 1996: 19–20). Autorka omawia też staropolskie nazwy, o których tu mowa (Kleszczowa 1996: 66 i 68, 121, 125 i in.).

Opracowaniem o charakterze historycznym, dotyczącym rzeczowników odczasownikowych z formantem -ek, a nazywających czynność dokonaną, zwanych przez Doroszewskiego i Klemensiewicza *nomina acti*, jest artykuł Magdaleny Pastuchowej (Pastuchowa 1994: 78–84). Autorka zebrała materiał ze *Słownika staropolskiego* (Urbańczyk i in. (red.) 1953–1993; dalej Sstp³), a więc taki sam, jak Witold Doroszewski. Analizując poszczególne wyrazy z formantem -ek, Pastuchowa ustala ich pochodność i funkcję. Wyróżnia derywaty deminutywne (odrzeczownikowe), derywaty o znaczeniu obiektu (odprzymiotnikowe), derywaty będące nazwami

² Praca J. Łośa jest wcześniejsza niż Doroszewskiego.

³ Rozwiązanie skrótów znajduje się na końcu artykułu.

cech (odprzymiotnikowe), derywaty będące nazwami wykonawców czynności (odczasownikowe), derywaty będące nazwami istot młodych (odrzeczownikowe) oraz nieliczne nazwy narzędzi i nazwy lokatywne, a także pojedyncze nazwy temporalne. Dość szczegółowo omawia funkcję tautologiczną tego formantu. Derywaty tautologiczne, zdaniem autorki, stanowią najliczniejszą grupę w zebranych materiale (zob. Pastuchowa 1994: 80–82). Pisze też autorka o funkcji strukturalnej tego sufiksu, a także o jego postaciach rozszerzonych i o obecności konektywu *-t-* w niektórych derywatach. Jest też mowa o nazwach czynności tworzonych za pomocą sufiksu *-ek* (odczasownikowych), jak *działek* < *dzielić* ‘to, że ktoś coś dzieli’, *przeorek* < *przeorać* ‘to, że ktoś coś przeoruje’ i in., a także od czasowników dokonanych i mających znaczenie rezultatywne, jak *poskrobek* < *poskrobać*, *ostrzyżek* < *ostrzyżyc*, *domiarek* < *domierzyć* i in. Często mają też one drugie znaczenie – obiektu, np. *ułomek*. Autorka nie nawiązuje do zaproponowanej przez Doroszewskiego nazwy *nomina acti*.

Zwróćmy też uwagę na opracowania z zakresu słowotwórstwa synchronicznego. Henryk Gaertner wspomina o istnieniu rzeczowników odczasownikowych typu *dorobek*, *zasilek*, *uczynek*, a także *podrzutek*, *ogryzek*, *młoczek*. Nie poświęca jednak sufiksowi *-ek* i omawianym tu rzeczownikom większej uwagi (Gaertner 1938: 74 i 76).

Renata Grzegorzczkowska w *Zarysie słowotwórstwa opisowego* (Grzegorzczkowska 1979) podaje, że sufiks *-ek* występuje także w kategorii słowotwórczej *nomina patientis*, czyli w nazwach wytworów (rezultatów) i obiektów czynności. Podkreśla ona, że duża ich liczba to formacje dawno utworzone, np. *dorobek* ‘wynik dorobienia się’, *dodatek* ‘to, co dodano’, *dopisek*, *przypisek*, *odłamek* i in. Autorka zauważa również, że derywaty te pochodzą od czasowników prefiksalnych dokonanych i one też mają charakter dokonany, np. *odpadek* ‘to, co odpadło’. Są to nazwy przedmiotów, ale też osób, np. *rozbitek* (Grzegorzczkowska 1979: 42–43). O interesujących nas tu rzeczownikach od czasowników dokonanych z formantem *-ek* autorka mówi, że występują one tylko „w pewnej liczbie” (niezbyt licznej), jak *zarobek*, *upadek* i in. Zalicza je do kategorii słowotwórczej *nomina actionis* (Grzegorzczkowska 1979: 33).

W pracy *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego* Renaty Grzegorzczkowskiej i Jadwigi Puzyniny (Grzegorzczkowska, Puzynina 1979) szczegółowo zostały opracowane różne funkcje sufiksu *-ek* i jego występowanie w poszczególnych kategoriach słowotwórczych. Autorki nie poświęcają jednak specjalnej uwagi rzeczownikom, o których mowa w niniejszym artykule. Wspominają natomiast o wyrazach przestarzałych i regionalizmach, jak *wyskubek*, *dorobek*, a także o nazwach obiektów i wytworów czynności, jak *dopisek*, *nabytek* i in. (Grzegorzczkowska, Puzynina 1979: 169). Są to, jak widzimy, dawne *nomina acti*, które w wyniku derywacji semantycznej przeszły do innych kategorii semantycznych. Warto też przypomnieć, że w pracy tej omówiono również rzeczowniki zleksykalizowane, synchronicznie niepodzielne, jak *poranek*, *środek*, *upominek*, a także rzeczowniki obcego pochodzenia, jak *fiotek*, *ganek* i inne. Materiał zaczerpnięty autorki ze *Słownika języka polskiego* pod red. Witolda Doroszewskiego (SJPD).

W obszernej *Gramatyce współczesnego języka polskiego*, w części opracowanej również przez Renatę Grzegorzczkowską i Jadwigę Puzyninę, podano, jak

w poprzednich pracach tych autorek, iż formant *-ek* zachował się w niewielkiej grupie starych rzeczowników odczasownikowych, dziś występujących w kategoriach słowotwórczych: *nomina actionis*, *nomina obiecti* i *nomina resultati* (Grzegorzczkowska, Laskowski, Wróbel, 1984: 337, 338, 340). Współcześnie zatem, jak stwierdzają autorki opracowania, nie istnieje oddzielny typ słowotwórczy obejmujący rzeczowniki odczasownikowe, nazywające czynność dokonaną, a które Witold Doroszewski i Zenon Klemensiewicz nazwali *nomina acti*, duża ich ilość przeszła do bardzo im bliskiej kategorii słowotwórczej *nomina actionis*, inne w wyniku derywacji semantycznej i konkretyzacji, stały się nazwami wytworów czynności – *nomina patientis* (*nomina obiecti* i *nomina resultati*). Żadne więc z omówionych opracowań, z wyjątkiem opracowania Klemensiewicza, nie uwzględnia pracy Doroszewskiego. Klemensiewicz jednak nie powołuje się na tę pracę, nie wyróżnia kategorii słowotwórczej ani typu słowotwórczego *nomina acti*. Jeśli idzie natomiast o semantykę sufiksu *-ek*, to zarówno w staropolszczyźnie, jak również w dobie średniopolskiej (do XIX w.), a także współcześnie był on i jest wielofunkcyjny. Występuje powszechnie w kategoriach deminutywów i imion skróconych, a także w innych – mniej licznie.

W *Księgach gromadzkich wsi Kasina Wielka*, zabytku reprezentującym historyczną polszczyznę regionalną południowomałopolską, odnajdujemy pewną, niezbyt liczną grupę rzeczowników odczasownikowych (dokonanych), które zaliczymy do owego staropolskiego typu słowotwórczego – *nomina acti*. Znaczenie czynnościowe jest w niektórych z nich bardzo wyraźne, zwraca uwagę czytelnika, w przypadku innych trzeba dopiero bardzo dokładnie badać kontekst, by doszukać się owej wartości semantycznej, co podkreślali niektórzy badacze. Występujące w KGKW rzeczowniki odczasownikowe o zdecydowanym znaczeniu *nomina acti*, to: *dorobek* (< *dorobić się*), *frasunek* (< *frasować się*), *nalazek* (< *naleźć*), *poswarek* (< *poswarzyć się*)⁴, *przepadek* (< *przepaść*), *rozsądek* (< *rozsądzić*), *spisek* (< *spisać*), *szacunek* (< *szacować*), *wynalazek* (< *wynaleźć*), *zdawek* (< *zdać*, *zdawać*). Obok nich występują formacje tautologiczne z formantem *-Ø* (derywacja paradygmatyczna), jak *zapis* (// *zapisek*), *poswar* (// *poswarek*) i inne.

Natomiast odnotowane w KGKW deverbativum *osiwek* (= *osiewek*), a więc formacja z przyrostkiem *-ek* utworzona od czasownika *osiać*, *osiewać* ('posiać') ma już w cytacie wartość semantyczną *nomen patientis* (*nomen resultati*) 'to, co zostało osiane (posiane, zasiane) i zebrane z pola':

czokolwiek zostanie [...] z *ossywku* iako y sprzętku domowego (1581, 2751)⁵.

Przyjrzyjmy się szczegółowo wymienionym rzeczownikom z przyrostkiem *-ek*, które w KGKW mają wartość wyłącznie czynnościową, są to więc *nomina acti*. Zwróćmy też uwagę na przemiany ich znaczenia w poszczególnych okresach, reprezentowanych przez słowniki: w okresie staropolskim (Sstp), średniopolskim (SL) i współcześnie (SJPD):

⁴ Przyjmuję, że pierwotny był *poswarek*, a *poswar* późniejszy lub równoległy.

⁵ Cyfra pierwsza oznacza rok, druga numer zapiski w KGKW.

dorobek (< *dorobić się*) (1 x)

KGKW: według przeżożenia *na dorobku* (1646, 3296).

Sstp (II 141): tylko wyraz *dorobienie* i czasownik *dorobić się*; brak wyrazu *dorobek*.

SL (I 496): *dorobek* 'nabytek pracą'.

SJPD (II 278–279): 'to, czego się ktoś dorobił'; 'majątek, mienie'; 2. 'dorabianie się, zdobywanie majątku' i czasownik *dorabiać się, dorobić się* 'osiągać, zdobywać co staraniem, pracą, bogacić się, robić majątek' (II 274).

Jak widać, w Sstp brak tego wyrazu, natomiast SL pokazuje zmianę znaczenia, gdyż rzeczownik ten w wyniku derywacji semantycznej ma już wartość *nomen patientis* (*nomen resultati*). Ciekawy jest natomiast opis w SJPD, gdzie podano obydwa znaczenia: pierwotne (definicja 2) – czynnościowe oraz wtórne – *nomen patientis* o wartości 'to, czego się ktoś dorobił' – nastąpiła więc konkretyzacja. W KGKW wyraz wystąpił tylko raz w połowie w. XVII w znaczeniu czynnościowym – 'dorabiać się', 'to, że ktoś się dorobił'.

frasunek (< *frasować się*) (1x)

KGKW: bo kto za kogo ręcy (ręczy), ten ma *frasunku* więcy (1605, 2861).

Sstp: brak hasła *frasunek*.

SL (I 672): *frasunek* 'troska, kłopot'; tu już znaczenie *nomen patientis* (*resultati*).

SJPD (II 970): *przestarz.* 'zmartwienie, zgryzota, troska, kłopot'; *frasować przestarz.* 'martwić się, wprawiać w zakłopotanie'; *frasować się* strona zwrotna czasownika *frasować*.

Wyrazu tego nie notuje Sstp, natomiast w SL jest już odnotowane znaczenie rezultatywne – *nomen patientis*. SJPD podaje znaczenie jak SL, ale opatruje je kwalifikatorem *przestarzałe*. Podobnie czasownik. A więc współcześnie jest to wyraz wychodzący z użycia. W gwarze go spotykamy. W KGKW wystąpił tylko raz na początku w. XVII i ma znaczenie czynnościowe (*nomen acti*) 'to, że się ktoś frasuje'. Nie odnotowuje tego SL.

nalazek (< *naleźć*) (2x)

KGKW: drugą grziwnę [dał] na poprawę w domu według *nalasku* ludzkiego (1581, 2751); za *nalaskem* prawa (1593, 2775).

Sstp (V 56): *nalazek* 'pomysł, przedsięwzięcie, zamiar', *naleźć* (V 57–63) 1. 'przez poszukiwanie albo przypadek do czegoś dotrzeć, odkryć miejsce pobytu, odszukać, wypatrzyć'; 5. 'wymyślić rozstrzygnięcie, wydać orzeczenie, wyrok'.

W Sstp występuje także czasownik *znaleźć* o znaczeniu jw. (XI 448).

SL (III 424): *nalazek* a) 'znalezienie, zdarzenie, co się znalazło', b) 'znaleziony przez sądziego wyrok'; *naleźć* (III 249) 'znaleźć'.

SJPD (IV 1093): brak hasła *nalazek*; *naleźć* dk: 4. zwykle dk *dawne* 'znaleźć, odkryć'; jest hasło *znalazek, dawne* 'to, co jest znalezione, odkryte; rzecz znaleziona'; oraz czasownik *znaleźć* dk.

Sstp notuje *nalazek* już w znaczeniu *nomen patientis* (*resultati*): 'to, co zostało znalezione'. SL podaje jeszcze znaczenie czynnościowe ('znalezienie'), ale już przeważa znaczenie nowe – *nomen patientis* (*n. resultati*). Natomiast w SJPD nie ma

hasła *nalazek*, *naleźć*, a tylko *znalazek* < *znaleźć* (z podwójną prefiksacją: *z-na-*). Rzeczownik *nalazek* wystąpił w KGKW 2 razy w XVI w. i ma znaczenie czynnościowe: ‘to, że ktoś znalazł’.

poswarek (< *poswarzyć się*) (6 x)

KGKW: *poswarki* bili (były) od dawnego czasu (1593, 2774); któryby z nich dał przyczynę do niezgody y *poswarkow* między sobą (1629, 3113).

Sstp (VI 461): *poswar*, *poswarek* – brak; jest czasownik *poswarzyć się* ‘pokłócić się, posprzeczać się’.

SL *poswar* ‘sprzeczką’.

SJPD (VI 1154): *poswar* dawne ‘spór, zatarg, kłótnia’; *poswarek* dawne p. *poswarka przestarzałe* ‘sprzeczką, kłótnia, spór’; *poswarzyć się przestarzałe* ‘pokłócić się, poważnić się (z kim)’.

Wyrazów *poswarek*, *poswar* nie notuje Sstp, jest natomiast czasownik *poswarzyć się*. SL jako znaczenie tego rzeczownika podaje ‘sprzeczką’, a więc już *nomen patientis (resultati)*. SJPD odnotowuje ten rzeczownik w znaczeniu *n. patientis (resultati)*, wymienia też czasownik, ale opatruje je kwalifikatorami *przestarzałe* i *dawne*. W KGKW wyraz *poswarek* (/ / *poswarka*) ma jeszcze znaczenie czynnościowe – *n. acti* ‘to, że się kłóca’, później, sądząc po podanych odpowiednikach, dubletach, zyskał on w wyniku derywacji semantycznej wartość *nomen patientis (resultati)*. W zabytku wystąpił w XVI i XVII w.

przepadek (< *przepaść*) (7 x)

KGKW: aby żaden niewazył ssie przed (! pod) *przepadkiem* winy (‘kara pieniężna’) dziesiacy grziwien (1608, 2907); pod *przepadkiem* dziedzictwa (1748, 3674).

Sstp (VII 160): *przepadek* ‘kwota zasądzona dodatkowo na korzyść powoda obok głównego żądania pozwu’.

SL (V 563): *przepadek* ‘przepadanie, przepadnięcie’.

SJPD (VII 318): *przepadek*: 1. *prawnicze* ‘konfiskata na rzecz skarbu państwa własności osoby skazanej wyrokiem sądu’; 2. *przestarzałe* ‘przepadnięcie, utrata czego’.

W Sstp jest wyraźne nowe znaczenie, nieczynnościowe i dawne – czynnościowe. W SL i SJPD wyczuwa się jeszcze znaczenie pierwotne, ale w SJPD pojawia się obok znaczenie prawnicze (*nomen patientis, resultati*): ‘przepadnięcie, przepadanie’ obok ‘konfiskata na rzecz skarbu, państwa’.

W KGKW wystąpił w XVII i XVIII w. 7 razy w znaczeniu pierwotnym, czynnościowym.

rozsądek (< *rozsądzić*) (9 x).

KGKW: Według *rossądku* J. M. pana swego (1593, 2776); Ostatek pod wolą y *rossądek* O. Przeora oddany (1632, 3147); według *rozsądku* Dworu (1727, 3626); obok: Przeor sprawę do *rozsądzenia* [...] odłożył (1754, 3718).

Sstp (VIII 6): brak hasła *rozsądek*, jest *rozsąd* ‘wyrok sądowy’ – derywat paradygmatyczny, a także *rozsądzenie* ‘zbadanie, rozpatrzenie’ i czasownik *rozsądzić* ‘rozstrzygnąć sądownie, wydać wyrok’.

SL (V 133–134): 2. *rozsądek* ‘o czym uczyniony, dany, rozeznanie, zdanie, wyrok’ (V 133), *rozsądzić* ‘rozsądkiem rozeznąć’, ‘rozsądzić prawnie z urzędu, rozstrzygnąć sprawę’.
SJPD (VII 1272): ‘rozważenie, osądzenie, rozstrzygnięcie myślowe’.

W Sstp brak hasła *rozsądek*, jest natomiast wyraz o tym samym znaczeniu w postaci derywatu paradygmatycznego z formantem -Ø – *rozsąd* oraz czasownik *rozsądzić*. SL odnotowuje jeszcze znaczenie czynnościowe ‘rozeznanie’, podobnie w SJPD 2: ‘to, że rozsądzono’ z kwalifikatorem *przestarzałe*. W KGKW wyraz pojawił się w XVI–XVIII w. w znaczeniu *nomen actis*, ma wyraźnie charakter czynnościowy: ‘osądzenie, rozstrzygnięcie’.

spisek (< *spisać*) (2x)

KGKW: *Spisek* rzeczy pozostałych po Simku Kussem (!?) (1565, 2736); maię tho oddacz *pod spiskem* (1593, 2775).

Sstp (VIII 348): brak hasła *spisek*. Jest czasownik *spisać* 1. ‘zapisać, zanotować’.

SL (V 38–3832): *spisek* zob. hasło *spis* ‘spisanie, [...], napisana rozprawa o czym, pismo’; *spisać* ‘na piśmie zebrać, pospisać, rejestrować’.

SJPD (VIII 554–556): 3. *dawne* ‘tekst zawierający wyliczenie przedmiotów, osób, czynności itp., zwykle według pewnego, z góry założonego porządku; rejestr, wykaz’.

Sstp nie notuje tego hasła, natomiast SL podaje hasło *spisek* i dublet – derywat paradygmatyczny z formantem -Ø: *spis* o wartości czynnościowej ‘spisanie, napisanie’ obok już nowego znaczenia (*n. patientis, resultati*): ‘napisana rozprawa o czym’. Podobnie SJPD, z kwalifikatorem *dawne*.

W KGKW związek tego rzeczownika z czasownikiem *spisać*, jego charakter werbalny jest wyraźnie wyczuwalny, a więc jest to niewątpliwie dawne *nomen acti*: ‘spisanie, zapisanie’. W Księgach gromadzkich wyraz ten wystąpił tylko 2 razy w XVI w. (Obok tego też derywat paradygmatyczny *zapis*, nie *zapisek* (1619, 2999).

szacunek (< *szacować*) (z jęz. niem.) (1x)

KGKW: za słusznym wywodem y *szacunkem* (1706, 3548).

Sstp (VIII 528–529): *szacunek, szacunek*: 1. ‘oszacowanie, określenie wartości czegoś, ustalenie ceny’; 2. ‘wartość ustalona na podstawie oszacowania, wyznaczona cena, wyznaczone odszkodowanie’.

SL (V 543–544): *szacunek* ‘szacowanie, cenienie, ceny naznaczanie, taxowanie, taxa [...]’, ‘cena, wartość czego’; *szacować* ‘taksować, cenę naznaczać’ (V 543).

SJPD (VIII 998): *szacunek*, bez lmn. ‘określenie wartości materialnej czego; ocena, oszacowanie, otaksowanie, wycena’; 3. *przestarzałe* ‘wartość przedmiotu wyrażona w pieniądzech; cena (z niem. *Schätzung*)’.

Wyraz ten występuje we wszystkich trzech słownikach, reprezentujących trzy różne epoki. W Sstp na pierwszym planie jest wartość czynnościowa ‘szacowanie, określenie ceny’, a więc *nomen acti*, ale obok tego słownik ten podaje już wartość *nomen patientis* (*n. obiecti, resultati*) ‘ustalona cena’. SL również jako pierwszą wymienia wartość czynnościową ‘szacowanie (ceny naznaczanie)’, a dalej nazwę obiektu, wytworu, *nomen patientis*: ‘cena, wartość czego’. SJPD odnotowuje również wartość czynnościową (*nomen acti*) jako wartość drugą, na pierwszym miejscu natomiast

umieszcza współczesną wartość tego wyrazu: ‘cześć, poważanie [...]’ (*nomen patientis*). Obserwujemy więc wyraźnie derywację semantyczną wyrazu.

wynalazek (< *wynaleźć*) (1x)

KGKW: zapłacił za *wynalazkiem* ludzi (1624, 3068).

Sstp (X 509–510): *wynalazek* – brak hasła, jest *wynalezienie*: 1. ‘zamiar, zamiysł, postanowienie’, 2. ‘wymyślenie’; jest też czasownik *wynaleźć*: 3. ‘wymyślić coś’ (X 510).

SL (VI 541): *wynalazek* ‘to, co wynaleziono, rzecz wynaleziona’, *wynalazek* ob. *nalazek* ‘wyrok’; ‘znaleziony czyli wynaleziony przez sędziego lub polubownego rozjemcę wyrok’, jest też czasownik *wynaleźć* ‘wynajdować, wynaleźć, wymyślić’ (VI 542–543).

SJPD (X 118): *wynalazek*: 1. ‘to, co wynaleziono, wymyślono; wynalezienie, wymyślenie (czego)’, 2. *dawne*: ‘odkrycie, odnalezienie, rzecz odszukana, znaleziona’.

Tak więc stwierdzamy, że w Sstp – brak hasła, jest natomiast wyraz synonimiczny, dublet *wynalezienie* i jego znaczenie rezultatywne: ‘wymyślenie’ oraz ‘zamiar, zamiysł, postanowienie’. Za *nomen acti* możemy go uznać w znaczeniu: ‘wymyślenie’ i ‘postanowienie’. SL i SJPD podają już tylko wartość *nomen resultati*. Słowniki dają więc obraz przemian znaczeniowych tego wyrazu.

zdawek (< *zdawać, zdać*) (1x)

KGKW: stało się yest *zdawek* roley Mardelowskiej (1582, 2754).

Sstp (X 287): brak hasła *zdawek*; jest wyraz tautologiczny *zdawanie* (XI 288) ‘wyrok skazujący’ i czasownik *zdawać* ‘przekazywać sądownie’.

SL (VI 981–982): brak hasła *zdawek*, jest czasownik *zdawać* i *zdać* ‘oddać, wydać, podać, odstąpić’.

SJPD (X 954): brak hasła *zdawek*, jest rzeczownik odczasownikowy, gerundium *zdawanie*, utworzony od czasownika *zdawać* o znaczeniu ‘przekazać co komu w formie urzędowej, scedować co na kogo’.

Tak więc żaden ze słowników nie podaje hasła *zdawek*, wystąpiło natomiast gerundium *zdawanie* w Sstp, mające już wartość nową – *nomen patientis*: ‘wyrok’. Występują też czasowniki będące wyrazem fundującym (bazą) dla tych rzeczowników.

W KGKW rzeczownik *zdawek* wystąpił tylko raz w XVI w. i ma wyraźnie znaczenie czynnościowe – *nomen acti*: ‘przekazanie sądowe (urzędowe) czegoś, tu: roli’.

Jak pokazują przytoczone słowniki, wyraz *zdawek*, z sufiksem -ek, zanikł, brak go we wszystkich trzech słownikach, został zastąpiony przez formację tautologiczną, gerundium *zdawanie*.

Podsumowanie

Oprócz wymienionych wyżej rzeczowników o wartości *nomina acti* w KGKW wystąpiły rzeczowniki odczasownikowe z formantem -ek, które możemy uznać za pierwotne *nomina acti*, a które w wyniku derywacji semantycznej przeszły do innych kategorii semantycznych, jak bliskie im *nomina actionis*, a także w wyniku konkretyzacji do *nomina patientis* (*resultati, obiecti*), jak wspomniany *osiewek* i *sprzętek*.

W KGKW (XVI–XVIII w.) odnotowano rzeczowniki odczasownikowe (głównie od czasowników dokonanych) z formantem *-ek*, które można uznać za *nomina acti*. Ustalenie ich wartości semantycznej wymagało niewątpliwie, co podkreślali wcześniej badacze tego problemu, bardzo wnikliwej analizy kontekstu, w jakim one wystąpiły, i obawiam się, iż nie zawsze będzie to zgodne z odczuciami innych. Chodzi bowiem o to, czy słusznie przyjęto tu wartość werbalną (*nomina acti*), czy też jest to już wartość nominalna, czyli *nomen patientis* (nazwa wytworu, rezultatu, obiektu).

Podsumowując analizę przedstawionego materiału, stwierdzamy, iż poszczególne rzeczowniki wystąpiły w okresie:

w XVI w.: *nalazek, poswarek, rozsądek, spisek, zdawek* (5);

w XVII w.: *dorobek, frasunek, poswarek, przepadek, rozsądek, wymalazek* (6);

w XVIII w.: *poswarek, przepadek, rozsądek, szacunek* (4).

w XVI–XVIII w.: *poswarek, rozsądek*; w XVII i XVIII w.: *przepadek*; tylko w XVI w.: *nalazek, spisek i zdawek*; tylko w XVII w.: *dorobek, frasunek, wymalazek*; tylko w XVIII w.: *szacunek*. Łącznie jest tych wyrazów 10, a w KGKW występują w różnych okresach.

Z przedstawionego tu materiału językowego wynika, że spośród rzeczowników odczasownikowych z formantem *-ek*, wyrażających głównie czynność dokonaną, nazwanych przez Witolda Doroszewskiego, a później przez Zenona Klemensiewicza *nomina acti*, tylko nieliczne wystąpiły w KGKW we wszystkich trzech przedziałach czasowych. W okresie najstarszym (w XVI w.) odnotowano *nalazek, spisek i zdawek* i te trzy rzeczowniki nie pojawiły się już później. Natomiast rzeczownik *spisec* w wyniku derywacji semantycznej funkcjonuje w języku współczesnym jako *nomen patientis* (*nomen rezultati*).

Oprócz omówionych tu rzeczowników, uznanych przeze mnie za *nomina acti*, w KGKW wystąpiły rzeczowniki odczasownikowe z przyrostkiem *-ek*, które możemy uznać za pierwotne *nomina acti*, a które w wyniku derywacji semantycznej i konkretyzacji przeszły do innych kategorii semantycznych – *nomina actionis* i *nomina patientis* (*obiecti, rezultati*), jak *osiewek, sprzętek, nadatek, postępек, przyptodek, ratunek, spadek, uczynek, wydatek, zasiewek* i inne. Pierwotnie zatem rzeczowniki te miały wartość werbalną i były to *nomina acti*, ale z czasem ulegały postępującemu procesowi osłabienia związku z czasownikami i przechodziły do innych, pokrewnych semantycznie typów (kategorii semantycznych). Proces ten wiązał się ze zmianami wartości i funkcji przyrostka *-ek*.

W KGKW występują też rzeczowniki odczasownikowe z formantem *-Ø*, a więc utworzone drogą derywacji paradygmatycznej, które mają tę samą wartość semantyczną jak omówione wyżej. Wynika stąd, że derywacja paradygmatyczna, za pomocą której tworzone były formacje odczasownikowe tautologiczne, dublety, była w tym czasie powszechna. Oto kilka przykładów: *dokład, płat, rozkaz, splot, swar, zapis* i inne (zob. Pastuchowa 1994: 80–82). Witold Doroszewski uznaje ten typ derywatów za starszy niż formacje sufiksalne, uważa je za dziedzictwo prasłowiańskie. Twierdzi również, że „nabierały one coraz bardziej archaicznego charakteru” (Doroszewski 1928: 47).

Regularnie również występowały rzeczowniki odczasownikowe (kategorialne) mające charakter gerundium, z formantami *-anie, -enie* i *-cie*.

Wykaz skrótów

- KGKW – *Księgi gromadzkie wsi Kasina Wielka 1513–1804*; 1921, opr. B. Ulanowski, [w:] *Księgi sądowe wiejskie*, cz. 1, [w:] *Starodawne prawa polskiego pomniki*, t. XI, Kraków, s. 275–427.
- SJPD – *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. I–XI, Warszawa 1958–1969.
- SL – B.S. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. I–VI, Lwów 1854–1860.
- Sstp – *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, W. Kuraszkiewicz, J. Safarewicz, t. I–XVI, Warszawa 1953–1993.

Bibliografia

- Doroszewski W., 1928, *Formant -k- w rzędzie innych „determinantów imiennych”. Monografie słowotwórcze*, „Prace Filologiczne”, t. XIII, s. 1–58.
- Gaertner H., 1938, *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Głosownia – Semantyka – Słowotwórstwo*, Lwów–Warszawa.
- Grzegorzczkova R., 1979, *Zarys słowotwórstwa polskiego. Słowotwórstwo opisowe*, wyd. II poprawione, Warszawa.
- Grzegorzczkova R., Laskowski R., Wróbel H. (red.), 1984, *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, Warszawa.
- Grzegorzczkova R., Puzynina J., 1979, *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki sufiksalne rodzime*, Warszawa.
- Klemensiewicz Z., Lehr-Spławiński T., Urbańczyk S., 1955, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa.
- Kleszczowa K. (red.), 1996, *Słowotwórstwo doby staropolskiej*, Katowice.
- Kleszczowa K., 1998, *Staropolskie kategorie słowotwórcze i ich perspektywiczna ewolucja*, Katowice.
- Kobylińska J., 2013, *Studia nad językiem Ksiąg gromadzkich wsi Kasina Wielka 1513–1804*, Kraków.
- Łoś J., 1925, *Gramatyka polska*, cz. II. *Słowotwórstwo*, Lwów–Warszawa–Kraków.
- Pastuchowa M., 1994, *O pewnej funkcji sufiksu -ek w staropolszczyźnie*, „Prace Językoznawcze” 22. „Studia Historycznojęzykowe”, red. A. Kowalska, Katowice, s. 78–84.

Forgotten nomina acti with -ek (16th–18th century)

Abstract

In the Old Polish and Middle Polish periods there existed deverbal nouns with the formant -ek, such *nalazek*, *przepadek*, *spisek* and others. Witold Doroszewski called them *nomina acti*. They are also found in *Księgi gromadzkie wsi Kasina Wielka*. Nowadays, the prefix -ek doesn't serve this function.